

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

عنوان :

شیوه‌های رونق تولید در سیره امام سجاد (علیه السلام)

پژوهش ، تهیه و تنظیم ؛

زهره مرادیان

سامانه جامع محتوای تبلیغی بسته فرهنگی

www.bastefarhangi.ir

از آنجا که یکی از اهداف اهل بیت طاهرین(ع) اصلاح امور امت است، سیره ایشان بهترین الگو برای زندگی بشر است. از همین رو دقت و کنکاش در گفتار و رفتار معصومین در حل مشکلات و معضلات جامعه بشری راهگشا خواهد بود.

در این میان سیره پیشوای چهارم امام سجاد(ع) نیز مانند سایر ائمه طاهرین گنجینه‌ای از معارف و برنامه زندگی است که بیشتر در قالب دعا در صحیفه سجادیه برای بشریت به ودیعه گذاشته شده است.

سیره امام سجاد(ع) راهگشای مشکلات از معضلات اقتصادی جامعه بشری است. با دقت در سیره ایشان اموری چون تقویت باورهای معنوی، فرهنگ‌سازی مدیریت مصرف، مبارزه با فساد اقتصادی و سرمایه‌داری تکاثری، توجه و تشویق به کار و کسب درآمد حلال، عدالت‌گستری و مبارزه با فقر، شناسایی تاکتیک دشمن در حوزه جنگ اقتصادی و مقابله با آن، تشویق به سرمایه‌گذاری، اولویت‌بندی هزینه‌ها و بهره‌وری از عواملی هستند که بر رونق تولید و مقاوم‌سازی اقتصاد تأثیرگذارند.

۱- تقویت ارزش‌های معنوی

پیش از هر چیز باید اشاره کرد که اعتقاد به تأثیر امور معنوی در اقتصاد، هرگز به معنای انکار یا کم‌رنگ جلوه دادن نقش اسباب مادی نیست. بلکه مقصود این است که در کنار عناصر مادی همچون سرمایه، تکنولوژی و نیروی کار ماهر، عوامل معنوی مانند اعتقادات دینی صحیح، اخلاق و اعمال نیک نیز در رشد اقتصادی مؤثر است. (ایروانی، ۱۳۹۰، ص ۱۰۸ و ۱۰۹) به علاوه باعث می‌شود انگیزه مقاومت افزایش پیدا کند. (خانباشی، ۱۳۹۳، ص ۷): از همین رو برای دستیابی به اقتصادی پویا و مقاوم، تقویت ارزش‌های معنوی در جامعه اهمیت دارد.

در مکتب اسلام تعالیم بسیاری برای تقویت بنیان‌های معنوی وجود دارد که از طریق معصومین بیان شده است. بخشی از این تعالیم در سیره امام سجاد متبلور است که بدان اشاره می‌کنیم:

معرفی عزت و شرافت نفس در بندگی خدا: امام سجاد(ع) در فرازی از مناجات خود با پروردگار عزت و شرافت را در اطاعت و بندگی خدا معرفی می‌کند و می‌فرماید: «مرا ننگه دار از این که تهیدستی را بی‌ارج پندارم یا ثروتمندی را صاحب فضل و برتری شمارم. زیرا شریف کسی است که اطاعت تو شرافتش دهد و عزیز کسی است که بندگی تو عزتش بخشد.» (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص ۱۸۷) و در مناجاتی دیگر می‌فرماید: «ای خدا چه بسیار مردمی را دیدم که از غیر تو عزت خواستند و خوار شدند و از غیر تو دارایی جستند و تهیدست گشتند و در پی مقام برآمدند و پست شدند» (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص ۱۵۶) واضح است انسانی که عزت و کرامت را در عبودیت پروردگار ببیند، در همه حال حتی شرایط سخت اقتصادی متوجه خدا و دستورات او خواهد بود، لذا از ارتکاب بسیاری از گناهان به‌ویژه مفاسد اقتصادی نظیر: رباخواری، غش در معامله، اختلاس، کم‌فروشی، گران‌فروشی و.... خودداری می‌کند و مقاومت او در برابر ناملایمات اقتصادی افزون می‌گردد.

در مقابل در صورت تغییر ارزش‌ها به سمت ارزش‌های مادی، ظاهرسازی به یک عنصر فرهنگی پایدار تبدیل می‌گردد و افراد به جنبه‌های خیره‌کننده زندگی مادی، تجملات و تجمع سرمایه‌های مادی (به هر شکل ممکن) گرایش می‌یابد و ارزش و عزت افراد بر مبنای دارایی سنجیده می‌شود. (محبی، سمیعی، ۱۳۸۰، ص ۶۰-۶۱)

این نگرش مقاومت را در برابر سختی‌های اقتصادی، کاهش و زمینه‌آرتکاب مفاسد اقتصادی را افزایش می‌دهد که عاملی برای رکود اقتصادی است.

ایمان به رازقیت خداوند: امام سجاد(ع) در یکی از دعا‌های خویش از خداوند ایمان به روزی مقدر را خواستار است و می‌فرماید: (پروردگارا) ما را یقینی راستین ببخش که بدان سبب ما را از رنج طلب (بیش از حد) باز داری و اعتمادی خالص به دل ما انداز که بدان وسیله ما را از سختی رنج و زحمت معاف داری و وعده‌های آشکاری را که در وحی خود فرموده‌ای ... موجب قطع اهتمام ما به روزی که خود ضمانت کرده‌ای و قطع اشتغال ما به آنچه خود کفایت فرموده‌ای. تو سوگند خورده‌ای که روزی شما و آنچه وعده داده می‌شوید در آسمان است. (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص ۱۵۸ و ۱۵۹)

با توجه به بیان امام(ع) اعتقاد به رازقیت خداوند و روزی مقدر، انسان را از حرص و زیاده‌خواهی و رنج زیاد در طلب روزی می‌رهاند و صفت قناعت را در او ایجاد می‌کند که سبب راحتی در دنیا و آخرت است؛ (نراقی، ۱۳۹۲، ص ۳۴۰) چراکه بر اساس این بینش انسان می‌داند اگر به اندازه توان خود کوشید به روزی مقدرش می‌رسد و در غیر این صورت از آن محروم خواهد شد؛ لذا این دیدگاه

از طرفی انسان را به فعالیت وامی دارد و از کسب درآمد نامشروع بر حذر می‌کند و از سوی دیگر انسان در هنگام فعالیت احساس می‌کند بزرگ‌ترین پشتوانه یعنی خدا ضامن رزق اوست. (معصومی نیا، ۱۳۸۶، ص ۱۴۱) پس بر او توکل می‌کند و در حقیقت به سببی متصل شده که شکست‌ناپذیر است. در نتیجه اراده‌اش نیز قوی می‌شود و هیچ اسباب ناسازگاری روحی به اراده‌اش غالب نمی‌گردد؛ (طباطبایی، ۱۳۶۳، ص ۱۰۱) لذا هم در فعالیت خود پیشرفت می‌کند و هم بسیاری از پیامدهای منفی فعالیت‌های اقتصادی رایج پدید نخواهد آمد.

علاوه بر این، انسان قانع به رزق مقدر نه تنها از راه نامشروع طلب روزی نمی‌کند، بلکه برای به دست آوردن آنچه در اختیار ندارد، تا حد ضرورت از گرفتن وام و قرض خودداری می‌کند، چراکه بنا به فرمودهٔ امام سجاد (ع) قرض گرفتن از مردم سبب ریختن آبرو، آشفته‌گی ذهن، پریشانی، فکر، غم و اندوه، دل‌مشغولی و بی‌خوابی شب را به همراه دارد. (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص ۱۶۰)

به‌طور کلی اعتقاد رازقیت الهی تکلیف مداری را جهت اصلی زندگی افراد در بعد فردی و اجتماعی و در سطح کلان جامعه قرار می‌دهد. بدین صورت اقتصاد بدون دخالت دولت در جهت مصالح عمومی حرکت می‌کند و از مفاسد اقتصادی جلوگیری می‌شود (میر معزی، ۱۳۹۱، ص ۴۸۲)

معادباوری: امام زین‌العابدین (ع) در مناجات خود با پروردگار می‌فرماید: «و روز را برایشان روشن ساخت تا در زمین او بگردند، تا آنچه بهره کنونی دنیایشان و سود آینده آخرتشان در آن است طلب کنند.» (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص ۵۱) و در جایی دیگر می‌فرماید: «و آنچه از دنیای فانی محروم داشته‌ای آن را در گنجینه‌های باقیات برایم اندوخته کن و آنچه از کالای بی‌ارزش دنیا در اختیارم نهاده‌ای ... آن را مایهٔ رسیدن به جوار خود و پیوستن به مقام قرب خود و دستیابی به بهشت خویش قرار ده.» (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص ۱۶۱) امام (ع) در این مناجات به اصلی اساسی و بنیادین در جهت‌دهی فعالیت‌های اقتصادی افراد اشاره می‌کند و این اصل توجه هم‌زمان به دنیا و سرای آخرت در فعالیت‌ها است.

این اصل در تمام مسائل اقتصادی اعم از تولید، توزیع، مصرف، مدیریت، بازرگانی، تجارت و هر نوع فعالیت دیگر اقتصادی نقش مهمی دارد؛ (قرائتی، ۱۳۸۶، ص ۵۹۰) چراکه ایمان به حیات دیگر سبب می‌شود تا هدف انسان تنها تحصیل مطلوبیت‌ها و سودهای صرفاً مادی و محدود این جهان نباشد، بلکه سعی می‌کند به هدف‌ها و مطلوبیت‌های بالاتر و والاتر خود برسد (هاشمی، ج ۱، ص ۳۳ و ۳۴) که امام (این مطلوبیت‌ها و اهداف والا را پیوستن به مقام قرب خداوند و دستیابی به بهشت برین معرفی می‌کند.

افراد معتقد به معاد نه تنها منافع جهان پس از مرگ را مورد عنایت قرار می‌دهند، بلکه به دلیل ابدیت حیات اخروی و مخلد بودن انسان در آنجا اهمیت بیشتری برای آخرت قائل‌اند؛ به همین دلیل صلّهٔ رحم، احسان، انفاق، رعایت حقوق دیگران، تولید بی‌عیب و نقص (اتقان در تولید) و ... خواه نظام نظارت‌کننده‌ای باشد یا نباشد توجیه جدی پیدا می‌کند. فعالیت‌های اقتصادی رنگ و بوی عبادی به خود می‌گیرد و پاداش‌های اخروی انگیزه برای فعالیت‌ها را تشدید می‌کند، همچنان که عقوبت‌های سنگین اخروی مرد را از تعرض به حقوق دیگران و ارتکاب جرائم از جمله جرائم اقتصادی بازمی‌دارد. (انصاری، ۱۳۸۲، ص ۲۱ و ۲۲) از همین رو معادباوری در ایجاد اقتصادی سالم و عاری از مفاسد که نتیجه‌اش رشد و مقاوم‌سازی اقتصاد است، مؤثر است

زهد و پرهیز از حب دنیا: شخصی از امام سجاد (ع) در رابطه با زهد پرسید، امام مطالبی را در تبیین زهد بیان کردند و در بخش پایانی کلامشان فرمودند: «بدانید که تعریف زهد در یک آیه از قرآن مجید آمده است که خداوند می‌فرماید: «تا بر آنچه از دست

داده‌اید افسوس نخورید و بدان چه به دست شما رسید شاد نشوید.» (جمعی از نویسندگان، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۲۲) می‌توان گفت کلام امام در تبیین زهد در عدم وابستگی به دنیا و پرهیز از حب آن خلاصه می‌شود.

ایشان در بیان دیگر به یک اثر مهم زهد اشاره می‌کند و می‌فرماید: «خداوندا به من شوق انجام عمل خالص عطا فرما تا در دنیا زهد و بی‌میلی به مادیات آن به من غلبه کند و اعمال نیک را از روی میل و اشتیاق انجام دهم و در اثر مرتکب نشدن گناهان از بیم عذاب تو در امان باشم.» (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص ۱۲۶)

در دیدگاه سید الساجدین (ع) اثر مهم زهد این است که انسان زاهد اعمال نیک را با میل و اشتیاق انجام می‌دهد، بنابراین زاهد حقیقی در بعد اقتصادی از سوئی همه تلاشش را در زمینه کار و تولید صرف می‌کند و هیچ بخشی از نیروی خود را معطل نمی‌گذارد و از سوی دیگر در عرصه مصرف شخصی به هنگام عطا و بهره‌وری خصوصی به آسانی از خواست‌های مادی‌اش می‌گذرد و به کمترین بهره برای خود خشنود است؛ چراکه وابستگی به دنیا ندارد. (محمدی ری‌شهری، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۵۱۷)

با حاکمیت این روحیه در جامعه، مصرف کم می‌شود، علاوه بر کمک به نیازمندان، پس‌انداز افزایش می‌یابد و توان سرمایه‌گذاری جامعه بالا می‌رود. در این صورت اگر دست‌اندرکاران زمینه لازم را فراهم آورند با تجمیع سرمایه‌های پراکنده می‌توان آن‌ها را در مسیر تولید به کار گرفت که نتیجه‌اش رشد اقتصادی مقبول خواهد بود. (معصومی نیا، ۱۳۹۰، ص ۴۶) به علاوه در روایتی امام سجاد (ع) ردایی نظیر: حب ریاست، راحت‌طلبی، جاه‌طلبی، حسد، مال دوستی را منشعب از حب دنیا معرفی می‌کند (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۱۳۰) که با حاکمیت روحیه زهد در جامعه این ردایل که عاملی برای رکود اقتصادی است از بین می‌رود.

شکرگزاری: سیدالساجدین (ع) در سفارش به یکی از فرزندانش می‌فرماید: «فرزندم برای نعمتی که خدا به تو بخشیده او را شکر کن و کسی را که سپاست می‌گوید نعمت‌بخش که نعمت را چون سپاس گویی زوالی برای آن نیست و چون ناسپاسی‌اش کنی، پایدار نماند... و سپس امام این آیه را تا پایان تلاوت فرمود: «به یاد آور آنگاه که پروردگارتان آگاهی داد که چون شکر گویند نعمتتان را افزون سازم.» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۱۶، ص ۳۱۳)

در بیانات امام زین‌العابدین (ع) دو اثر مهم اقتصادی برای شکرگزاری عنوان شده و آن پایداری نعمت و افزایش آن است. با توجه به اینکه شکرگزاری دارای سه مرحله قلبی، زبانی و عملی است؛ لذا برای تحقق دو اثر یادشده، هر سه مرحله شکرگزاری به‌ویژه شکر عملی مؤثر خواهد بود؛ چراکه شکر عملی در اقتصاد یعنی استفاده درست از تمام امکانات، فرصت‌ها و توانمندی‌ها برای رشد و سعادت مادی و معنوی جامعه و پرهیز از هدر دادن منابع و عوامل تولید که خود تأثیر مستقیم بر پیشرفت اقتصادی (ایروانی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۲) و همچنین تحقق اقتصاد مقاومتی دارد.

۲- فرهنگ‌سازی مدیریت مصرف

امام سجاد در یکی از دعا‌های خود اصول مدیریت مصرف را ذکر می‌کند و می‌فرماید: «خدایا مرا از اسراف و زیاده‌روی بازدار و به بخشش و میانه‌روی استوار دار و خوب اندازه نگه داشتن را به من بیاموز و مرا به لطف خود از ولخرجی (تبذیر) نگاه دار... و مالی را که برایم تکبر پدید آورد یا به ستمگری کشاند یا در پی آن به سرکشی اقمم (اتراف) از من دور بدار.» (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص

اصول یادشده در این دعا نقش تعیین کننده‌ای در اقتصاد و رشدان و نقش زیربنایی را در تحقق اقتصاد مقاومتی ایفا می‌کند که در ذیل این اصول و چگونگی اثر آن را در اقتصاد بیان می‌کنیم.

پرهیز از اسراف، تبذیر و اتراف: اسراف به معنای تجاوز از حد در هر فعلی است که انسان آن را انجام می‌دهد. تبذیر به معنای بذر پاشیدن است و به‌طور استعاره به کسی که مال خویش را ضایع می‌کند مبذر گفته می‌شود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۴۰۷ و ۱۱۳ و ۱۱۴) و اتراف از واژه ترف به معنای برخوردارگی از نعمت و مترف به کسی می‌گویند که از لذات و شهوات دنیا برخوردار است. (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۹، ص ۱۷)

تعالیم اسلامی برای پرهیز از اسراف، تبذیر و اتراف یک اصل کلی را بیان می‌کند و آن اصل این است که انسان تنها به اندازه نیاز متعارف- نیاز فردی یا نیاز اجتماعی- از امکانات استفاده کند و در همه موارد به رفع نیاز اکتفا کند و به بیشتر از آن طمع نرورد. (حکیمی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۴، ص ۳۳۸)

خروج از این اصل کلی مضراتی را برای فرد و جامعه در پی دارد که از آن جمله زیان اقتصادی است که بیش از همه متوجه افراد کم‌درآمد و جوامع عقب‌افتاده و در حال توسعه است؛ زیرا گسترش این پدیده موجب می‌گردد تا امکانات و ثروت‌هایی که بایستی در جهت سرمایه‌گذاری در بخش‌های زیر بنایی و تولیدی هزینه گردد به‌سوی زیاده‌روی، مصرف‌گرایی و خرید کالاهای تجملی و بعضاً با مارک خارجی کشانده می‌شود (ایروانی و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۳۷۹) که این موارد مانعی بزرگ بر سر راه اقتصاد مقاومتی است.

بخشش و میانه‌روی: سید الساجدین (ع) از خدای متعال خواستار است تا با دست بخشنده داشتن و میانه‌روی او را استوار و پایدار بدارد؛ چراکه ساماندهی و استواری جسم و جان آدمی و امور فردی و اجتماعی او مرهون رعایت این دو امر است؛ زیرا از یک‌سو نیازهای انسان متنوع است و به دلیل محدودیت‌ها نمی‌تواند تمام آن‌ها را در بالاترین حد برآورده سازد؛ لذا باید در حد اعتدال به آن رسیدگی شود. از سوی دیگر بیشتر امکانات و منابع مادی محدود است و زیاده‌روی گروهی در مصرف، محرومیت دیگران را به همراه خواهد داشت. از جنبه دیگر سلامت و نشاط انسان و پرداختن به ابعاد دیگر زندگی به‌ویژه امور معنوی، نیازمند رعایت اعتدال در مصرف است. (ایروانی و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۱۰۶ و ۱۰۷) همچنین بنا بر روایتی از امام سجاد (ع) بخشش و میانه‌روی نعمت را بهتر باقی می‌دارد و به افزون شدن آن از جانب خداوند نزدیک‌تر و برای عاقبت (عاقبت) انسان سودمندتر است. (طباطبایی بروجردی، ۱۳۸۶، ج ۲۲، ص ۲۵۲) در بیانی دیگر از ایشان میانه‌روی در حال داشتن و نداشتن مایه نجات معرفی می‌شود. (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲۱، ص ۵۵۲) از همین رو بخشش و میانه‌روی عاملی برای پیشرفت و مقاوم‌سازی اقتصاد است.

حسن تقدیر (تقدیر معیشت): یکی از شاخصه‌های اصل محدودیت در مصرف، تقدیر در معیشت است که امام (ع) تعلیم آن را از خداوند متعال خواستار است. این اصل به معنای اندازه داشتن در هزینه و حساب کردن امور زندگی و برقراری هماهنگی میان نیازها و برآورد آن‌هاست. بر اساس رعایت این اصل افراد جامعه اسلامی، تربیتی اقتصادی پیدا می‌کنند، زندگی‌شان با برنامه و منظم می‌شود و مصرف مواد و کالاها در چهارچوب محاسبه و مدیریت انجام می‌گیرد. در قلمرو گسترده‌تر برنامه‌ریزی‌های اقتصادی و نظام تولید و توزیع با تقدیر و محاسبه انجام می‌گیرد. به‌عنوان مثال رعایت اندازه‌گیری و محاسبه در تولید کالا سبب می‌شود تا مقدار توان و کارایی که از آن کالا منظور بوده با ترکیب موادی که در آن به کار رفته هماهنگ باشد. (حکیمی، ۱۳۸۸، ص ۴۵-۴۷)

۳- مبارزه با فساد اقتصادی و سرمایه‌داری تکاثری

امام زین‌العابدین (ع) در ضمن تعلیماتی به زراره می‌فرماید: «ای زراره مردمان در زمان ما ۶ گروه‌اند: شیر، گرگ، روباه، سگ، خوک و گوسفند. شیر شاهان جهانند که هریک از ایشان می‌خواهند غالب باشند نه مغلوب. گرگ بازرگانان شمایند که چون چیزی را بخواهند بخورند مذمت می‌کنند و چون بخواهند بفروشند تعریف می‌کنند. روباه آن کسانی هستند که به نام دین نان می‌خورند و آنچه بر زبان می‌رانند در دل ندارند. سگ آن است که در روی مردمان پارس می‌کند و همه از ترس زبانش به اکرام او می‌پردازند. خوک نامردان و همانند ایشان‌اند که به انجام دادن هر کار زشت و ناپسندی پاسخ می‌دهند. اما گوسفند آن کسان‌اند که پشم‌های ایشان را می‌کنند و گوشت‌هایشان را می‌خورند و استخوان‌هایشان را می‌شکنند و آیا گوسفند در میان شیر و گرگ و روباه و سگ و خوک چه می‌تواند کرد.» (مجلسی، ۱۴۱۰ ق، ج ۶۴، ص ۲۲۵)

این تعالیم انسانی عالی به‌طور نمادین فساد اقتصادی و اجتماع تکاثری سرمایه‌داری را که حق طبقات پایین جامعه را پایمال می‌کند، در برابر ما مجسم می‌سازد. چنین اجتماعی همه جوامع و زمان‌هایی را شامل می‌شود که روابط فاسد و پیوندهای ظالمانه و بهره‌کشانه در آن حکم‌فرماست و بر گرد محور فزون‌خواهی و سگ‌صفتی در طلب آن بچرخد و حاکمیت مبارزه با سرمایه‌داران و مفسدان متعدی را جدی نگیرد. (حکیمی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۵، ص ۳۴۲)

چنین جامعه‌ای با کاهش سرمایه‌گذاری و در نتیجه کاهش رشد اقتصادی روبه‌رو خواهد شد. فساد مالی در این جامعه فعالیت‌های سرمایه‌گذاری و اقتصادی را از شکل مولد آن به‌سوی رانت‌ها و فعالیت‌های زیرزمینی سوق می‌دهد. به علاوه باعث پرورش سازمان‌های وحشتناکی مانند مافیا می‌شود. فساد گسترده و فراگیر در چنین جامعه‌ای یکی از نشانه‌های ضعف حاکمیت است و عملکرد ضعیف حاکمیت می‌تواند روند رشد و توسعه اقتصادی را رو به تحلیل برد. (محنت‌فر، ۱۳۸۷، ص ۳)

در چنین جامعه‌ای خزانه‌ی یک کشور که باید صرف مردم، ساخت پل، راه، سد، آبرسانی و آباد کردن روستاها و سامان دادن به زندگی مردم شود به جیب یک نفر یا یک جمع خاص می‌رود. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اقشار مردم، ۱۳۸۰/۱۰/۱۹) از همین رو نابرابری درآمد و افزایش فقر و بی‌اعتمادی مردم به نظام و مسئولین ایجاد می‌شود که یکی از موانع بزرگ تحقق اقتصاد مقاومتی است.

۴- توجه به اشتغال و کسب درآمد حلال

توجه و اهتمام امام سجاد (ع) به کار و تلاش تا آنجا بود که به آن به‌عنوان یک مسئولیت الهی نگاه می‌کردند و می‌فرمودند: «اگر در برابر معاش و ساماندهی زندگی خانواده‌ام و دیگران مسئول نبودم هیچ گاه سر از عبادت خدا بر نمی‌تابیدم.» (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۱، ص ۱۲۶) به علاوه عملکرد امام (ع) در زندگی نیز بر اهتمام و توجه ایشان به کار و فعالیت دلالت دارد، از جمله اینکه به هنگام صبح در طلب روزی از منزل خارج می‌شد. (مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۱۶، ص ۱۳۸) افزون بر تأمین زندگی خویش بخش عظیمی از آسیب‌ها و کمبودها را ترمیم می‌کرد و زندگی دیگران را ساماندهی می‌نمود. به‌عنوان مثال: صد خانواده فقیر مدینه را سرپرستی می‌کرد، پانصد اصله نخل داشت، هزار بنده را با اموال خویش خریداری و آزاد ساخت. همان‌طوری که مشخص است انجام این کارها توانایی مالی بسیاری را می‌طلبد که آن حضرت از اهتمام ویژه به کار و آبادگری و سازندگی به دست آورده بود. (جمعی از نویسندگان، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۰۴)

این همه توجه به کار و تلاش از آن جهت است که آثار مثبت فراوانی دارد که بارزترین آن اثر اقتصادی است. در بعد فردی اشتغال باعث بی‌نیازی از دیگران و رفع فقر می‌شود و به دنبال آن در بعد اجتماعی نیز وقتی همه افراد جامعه با توجه به استعداد، ذوق، سلیقه، توان علمی و سایر شرایط فردی و اجتماعی خود کار و شغلی را در پیش گرفتند و مسئولیتی را پذیرفتند، ضمن تأمین منافع خود و خانواده‌هایشان نیازهای جامعه نیز برطرف می‌گردد. (خلیلیان اشکذری، ۱۳۸۱، ص ۹۶).

امام سجاد (ع) علاوه بر تأکید بر کار و تلاش به حلال بودن درآمد نیز بسیار تأکید می‌کردند. از جمله اینکه در مناجات با خداوند می‌فرمود: «روزی حلال خود را بر من گسترش ده» (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۲، ص ۵۵۳) و در دعایی دیگر فرمود: «روزی مرا از راه حلال به من برسان» (صحیفه سجاده، ۱۳۸۶، ص ۱۶۱) و در بیانی دیگر با توصیف ویژگی‌های اولیای خدا یکی از این خصوصیات را کسب روزی حلال و آن را از عوامل افزایش برکت معرفی می‌کند و می‌فرماید: «اولیای خدا... اگر... روزی حلال و طیب پروردگار را با کوشش به دست آورند و سپس حقوق واجبی را که بر عهده دارند بپردازند، در این صورت ایشان از کسانی هستند که خدا به کسب و کارشان برکت می‌دهد» (حکیمی و دیگران، ۱۳۸۰، ج ۵، ص ۵۶۴).

بنابراین با کار و تلاش و کسب درآمد حلال علاوه بر اینکه زمینه رشد اقتصادی فراهم می‌شود، برکت در نعمت و کسب و کار افزون می‌گردد، از بسیاری از مفاسد اقتصادی نظیر کم‌فروشی، گران‌فروشی، ربا و... جلوگیری می‌گردد.

۵- فقرزدایی و عدالت‌گستری

در بینش اسلامی مالکیت خصوصی محترم شمرده شده ولی در کنار آن اصل توزیع عادلانه ثروت و درآمد نیز لحاظ شده است؛ از همین رو بر اموری چون انفاق، احسان، مساوات و... تأکید شده است و در قرآن و روایات معصومین به فراوانی دیده می‌شود.

از جمله این روایات، سخنی است از امام سجاد (ع) که می‌فرماید: «بلندمرتبه‌ترین شما و صاحب بهترین کاخ‌ها و بناها در بهشت کسی است که بهتر از دیگران پاسخگوی مشکل مؤمنان باشد و از همه کس با مستمندان بیشتر موااسات کند، زیرا که خدای متعال فردی از شما را به خاطر کلمه خوشی که با برادر مؤمن فقیرش می‌زند، بیشتر از مسیر هزار سال به بهشت نزدیک می‌کند، هر چند که از اهل عذاب در آتش دوزخ باشد، بنابراین احسان به برادران مؤمن را کوچک نشمارید که چنان سودی به شما خواهد داد که هیچ چیز جای آن را نگیرد.» (مجلسی، ۱۴۱۰ ق، ج ۷۱، ص ۳۰۸)

همچنین ایشان در فرازی از مناجات خود با خداوند این‌گونه دعا می‌کند: «خدایا هم‌نشینی با فقرا را در نظرم محبوب دار و مرا در هم‌نشینی با آنان به صبر نیکو یاری رسان.» (صحیفه سجاده، ۱۳۸۶، ص ۱۶۱)

امام (ع) نه تنها در گفتار که در کردار خویش نیز به مبارزه و عدالت‌گستری اهتمام داشت و به فراخور عصر خویش به این اصل مهم پرداخت. ایشان دوست می‌داشت که بر سر سفره‌اش یتیمان و بیچارگان، از کارافتادگان و مستمندانی که هیچ راهی برای ادامه زندگی ندارند، حضور پیدا کنند و خود شخصاً به دست مبارکش از آن‌ها پذیرایی می‌کرد، همان طوری که برای ایشان غذا و هیزم به پشت می‌گرفت و به خانه آن‌ها می‌برد و به ایشان می‌رساند و تا آنجا حال فقرا را رعایت می‌کرد و به ایشان توجه می‌فرمود که راضی نبود محصول درخت خرما را شب - به خاطر آنکه فقرا در آن وقت حضور نداشتند - جمع کند تا مبادا آن‌ها از استفاده آن محروم بمانند. (جمعی از نویسندگان، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۱۰)

در سیره امام (ع) نکات قابل ملاحظه‌ای وجود دارد، از جمله اینکه در روایت حتی خوش‌رویی و هم‌صحبتی با فقرا و همدردی با ایشان شامل بزرگ‌ترین پاداش‌ها می‌شود. به علاوه آنچه حضرت در مناجات با خداوند از او می‌خواهد به این مهم رهنمون می‌گردد که معاشرت نیکو با فقرا و عدم کراهت از هم‌نشینی با آن‌ها سبب می‌شود از واقعیت زندگی آنان آگاه شویم و مفهوم فقر و گرسنگی و نیازمندی را از نزدیک لمس کنیم و این خود زمینه‌ساز حرکت برای زدودن فقر از جامعه است.

به علاوه این هم‌نشینی سبب ایجاد وحدت و انسجام در بین جامعه خواهد شد؛ چراکه نیازمندان می‌فهمند که دیگران نیز به فکر آنان و شرایط سخت زندگی‌شان هستند و همین اتحاد و انسجام خود مقاومت را در برابر سختی‌ها به‌ویژه ناملایمات اقتصادی افزایش می‌دهد.

همچنین با توجه به فقرا و رفع نیازهای آنان هنگام بروز وضعیت سخت نیازهای مصرفی تمام آحاد برطرف می‌شود و در وضعیت معمولی اختلاف سطح مصرف بین قشر مرفه و محروم کم می‌گردد و در واقع تأمین نیازهای گوناگون غذایی، آموزشی و بهداشتی اقشار ضعیف، سرمایه‌انسانی را تقویت کرده و دست‌مایه لازم برای رشد را فراهم می‌کند. این اقشار ضعیف پس از تأمین نیازهای ضروری‌شان تعادل روانی خود را بازمی‌یابند و امکان فعالیت برای آنان فراهم می‌شود و در مرحله بعد خود آنان و فرزندان‌شان بیشترین کمک را به رشد می‌کنند. (معصومی‌نیا، سبحانیان، ۱۳۹۱، ص ۲۰)

در مقابل با افزایش فقر در جامعه افراد مستمند و ناتوان خود را در طبقه‌ای از جامعه می‌بینند که ثروتمندان و متولیان امر به فکر چاره‌جویی آنان نیستند، در نتیجه احساس مسئولیت آنان نسبت به ذخایر جامعه، مصلحت‌اندیشی بر آنان و استحکام نهادهای آن کاهش یافته و بعضاً منشأ برخی ناهنجاری‌های اجتماعی نظیر اعتیاد، فساد، سرقت، کلاهبرداری که هزینه‌های اقتصادی و اجتماعی دارد، خواهد شد. (امامی، ۱۳۹۲، ص ۱۶)

به‌طور کلی می‌توان گفت برقراری عدالت به‌ویژه عدالت اقتصادی باعث می‌شود تعهد مردم به نظام و همچنین مقاومت آن‌ها در یک نظام عادلانه افزایش یابد. (خانباشی، ۱۳۹۳، ص ۹۰)

۶- شناسایی تاکتیک دشمن در حوزه جنگ اقتصادی و مقابله با آن

در زمان امام سجاد(ع) دستگاه بنی‌امیه سرکشی، آسایش‌طلبی، اسراف، به هدر دادن اموال بیت‌المال و قطع روزی و عطای دوستان علی(ع) و خانواده شهیدانی که مورد خشم حکومت بودند را شیوه خود در حکومت‌داری قرار داده بود. در چنین شرایطی امام در برابر سوءاستفاده حکومت از مشکل اقتصادی مردم می‌ایستد و اجازه نمی‌دهد که ستمگران، نیازمندان و مصیبت‌دیدگان به‌ویژه سرکوب‌شدگان را از طریق ثروتی که چپاول کرده‌اند و در اختیار دارند به پایگاه‌های خود جذب نمایند و یا حتی آنان را به ارتکاب فساد و جنایت وادارند و نیز نمی‌گذارد که سیاست تطمیع پس از گرسنگی دادن اجرا شود. (حسینی جلالی، ۱۳۸۲، ص ۱۶۳ و ۱۶۴)

از این حرکت سیاسی امام می‌توان نتیجه گرفت که شناسایی حربه‌های دشمن - که به جهت ضربه زدن به اقتصاد کشور و کاهش مقاومت مردم و به زانو درآوردن آن‌هاست (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از پژوهشگران و مسئولان شرکت‌های دانش‌بنیان، ۱۳۹۱/۵/۸) و مقابله با آن اصلی بسیار مهم است؛ زیرا اقتصادی مقاومتی است که با مقاومت در برابر کارشکنی و خباثت دشمن همراه باشد و در برابر ترفندهای دشمنان که همیشگی و به شکل‌های گوناگون خواهد بود، کمتر آسیب ببیند و

اختلال پیدا کند. (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۲/۶/۹۱). و این مهم محقق نمی‌شود مگر اینکه حرب‌های اقتصادی دشمن به‌موقع شناسایی شود و خلا‌های موجود رفع گردد.

۷- استقلال اقتصادی، خودکفایی

امام سجاد (ع) در مناجات خود با خداوند عدم وابستگی به فاسقان را طلب می‌کند و می‌فرماید: خدایا مرا از طلب آنچه در اختیار فاسقان است دور ساز (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص ۲۷۹ و ۲۸۰) و برای هیچ بدکار و کافری منت بر من و لطف به من قرار مده و مرا نیازمند آن‌ها مکن. (صحیفه سجادیه، ۱۳۸۶، ص ۱۲۱)

امام (ع) در این دعا به نکته‌ای مهم و اساسی در دستیابی به اقتصاد مقاومتی اشاره می‌کند و آن استقلال اقتصادی و بی‌نیازی از فاسقان و کافران است؛ چراکه اگر استقلال اقتصادی جامعه‌ای تحقق پیدا نکند و در مسئله اقتصاد نتواند خودش تصمیم بگیرد و روی پای خود بایستد، استقلال سیاسی این کشور تحقق پیدا نمی‌کند و اگر استقلال سیاسی جامعه‌ای محقق نشد بقیه حرف‌ها جز حرف چیز دیگری نیست. (بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع کارگران و کارخانه‌های تولیدی دارو پخش، ۱۰/۲/۹۱)

لازمهٔ استقلال اقتصادی، خودکفایی در کالاهای ضروری و استراتژیک است. جامعه‌ای که در این امور به دشمنان نیازمند باشد، هیچ‌گاه نمی‌تواند سخن از استقلال به میان آورد. زیرا قدرت‌های بزرگ و کشورهای پیشرفته صنعتی گه‌گاهی از کالاهای ضروری به‌صورت سلاحی برای تسلیم کشورهای جهان سوم در برابر خواسته‌ها و سیاست‌های خود استفاده می‌کنند (خلیلیان اشکذری، ۱۳۹۰، ص ۱۰۹) تا آن‌ها را به ذلت و خواری بکشانند، در حالی که سید الساجدین (ع) از پذیرش ذلت و خواری بر حذر می‌دارد و می‌فرماید: «دوست ندارم در برابر پذیرش لحظه‌ای ذلت، شتران سرخ مو و گران‌قیمت نصیب من شود.» (صدوق، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۳)

از همین رو در تعالیم اسلامی بر کشاورزی و دام‌پروری که تأمین‌کننده مواد ضروری و حیاتی جامعه است، بسیار تأکید شده است. در سیره امام سجاد (ع) توجه به این مهم آشکار است. همان طوری که قبلاً گفته شد ایشان پانصد اصله نخل داشت (صابری یزدی، ۱۳۷۵، ص ۲۸۴) و می‌فرمود: «من برای کسب درآمد کشاورزی نمی‌کنم؛ بلکه برای اینکه فقیر و نیازمند از ثمره آن بهره‌مند شود...» (طوسی، ۱۴۱۴، ق، ص ۶۸۸)

البته باید توجه داشت که خودکفایی به این معنا نیست که کشورها می‌توانند همه نیازمندی‌های خویش را خود تأمین کنند، امام سجاد (ع) نیز به این امر توجه داشته و هنگامی که مردی در حضور ایشان عرض کرد: «بارالها مرا از خلق خود بی‌نیاز کن فرمود: این چنین نیست همانا مردم به یکدیگر وابسته و نیازمندند ولی بگو بارالها مرا از خلق بد خود دور ساز.» (حرانی، ۱۴۰۴، ق، ص ۲۵۸)

نکته مهمی که می‌توان از بیان امام (ع) استفاده کرد این است که مردم و کشورها به یکدیگر نیازمندند؛ چراکه تمام عوامل تولید همه کالاها در هیچ کشوری جمع نمی‌شود، به علاوه تولید همه کالاهای مورد نیاز مقرون به‌صرفه نیست، لذا کشورها می‌توانند از طریق تجارت بین‌الملل اگر عادلانه باشد، دادوستد کنند. اما تجارت بین‌المللی زمانی عادلانه می‌شود که فروشندگان و خریداران توانایی‌شان یکسان و نیازشان به کالاهای یکدیگر به یک اندازه و نیازها متقابل باشد تا در صورت تحمیل شرایط از یک طرف، کشور مقابل، خود نیاز خویش را تأمین کند. این در حالی است که دولت‌های استکباری که مصداقی از خلق بد در فرمایش امام

سجاد(ع) هستند، تلاش می‌کنند تا تجارت عادلانه بین‌الملل محقق نشود. (مهدوی عادل، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۵۴۴ و ۵۴۵) بنابراین آنچه امروز مهم است استقلال اقتصادی و عدم وابستگی است که در سایه توجه ویژه به تولیدات داخلی حاصل می‌شود.

۸- سرمایه‌گذاری، اولویت‌بندی در هزینه‌ها، بهره‌وری

یکی از راه‌های مهم و صحیح بهره‌برداری از مال که در استقلال اقتصادی، خودکفایی و ریشه‌کن کردن فقر و محرومیت نقش اساسی ایفا می‌کند، به جریان انداختن ثروت در کارهای تولیدی و سرمایه‌گذاری در این جهت است. امام سجاد (ع) در بیانی به این نکته اشاره کرده، می‌فرماید: «حق مال آن است که آن را جز از راه حلال به دست نیاوری و جز در راه حلال خرج نکنی و آن را از جاهایی که مناسب هزینه‌گذاری است دریغ نداری.» (مجلسی، ۱۴۱۰، ق، ج ۷۱، ص ۱۷)

در مقابل راکد گذاشتن ثروت، یعنی ذخیره کردن آن کاری نکوهیده است؛ زیرا موجب زیان می‌شود و ممکن است ارزش آن سقوط کند، در نتیجه سبب رکود بازار اسلامی شود، در حالی که اگر سرمایه به گردش درآید و به بهره‌دهی رسانده شود تمامی این زیان‌ها به سود تبدیل خواهد شد. (حسینی جلالی، ۱۳۸۲، ص ۱۶۳) از همین رو امام سجاد (ع) می‌فرماید مال را به بهره‌دهی رساندن کمال جوانمردی است. (حرانی، ۱۴۰۴، ق، ص ۳۹۰)

درواقع تعالیم اسلامی با این‌گونه بیانات، با ذخیره کردن پول مبارزه کرده و آن را مشمول مالیات قرار داده و مردم را تشویق به مصرف پول در زمینه‌های تولیدی و مصرفی کرده است. (حرانی، ۱۴۰۴، ق، ص ۳۹۰)

اما نکته بسیار مهم در سرمایه‌گذاری و هزینه کردن اولویت‌بندی است. امام سجاد (ع) در بیانی رعایت اهم و مهم در تخصیص درآمد را خاطرنشان می‌شود و می‌فرماید: «اگر وارد بازار شوم و با من درهم‌هایی باشد که با آن برای خانواده‌ام گوشت تهیه کنم در حالی که آن‌ها به شدت به آن نیازمند می‌باشند نزد من محبوب‌تر است از اینکه برده‌ای را آزاد کنم. (کلینی، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۴؛ مجلسی، ۱۴۱۰، ق، ج ۶۴، ص ۶۶)

در حوزه زندگی شخصی، فرد با رعایت اصل اهم و مهم در تخصیص درآمد، از هزینه کردن در امور تجملی و موارد غیرضروری جلوگیری می‌کند و در خرید خود اولویت را بر تهیه تولیدات داخلی قرار می‌دهد. در سطح کلان مسئولین سرمایه‌ها را به سمت کالاهای تولیدی و رونق کسب و کار روانه می‌کنند، تولیدکنندگان به تولید کالاهای ضروری و مورد نیاز اهتمام پیدا می‌کنند و از تولید لوازم تجملی اجتناب می‌نمایند.

نتایج

تحقق رونق تولید و اقتصاد اسلامی که ملزومات آن در قرآن و سیره معصومین (ع) از جمله سیره امام سجاد (ع) به‌وضوح یافت می‌شود، راه‌حل مشکلات اقتصادی جامعه بشری است.

با دقت در رفتار و گفتار امام سجاد (ع) برای تحقق رونق تولید و اقتصاد مقاومتی که گونه‌ای از اقتصاد اسلامی است، اموری چون: تقویت باورهای معنوی، فرهنگ‌سازی مدیریت مصرف، مبارزه با فساد اقتصادی و سرمایه‌داری تکاثری، توجه به اشتغال و کسب درآمد حلال، فقرزدایی و عدالت‌گستری، شناسایی تاکتیک دشمن در حوزه جنگ اقتصادی و مقابله با آن، استقلال اقتصادی، خودکفایی، تشویق به سرمایه‌گذاری، اولویت‌بندی در هزینه‌ها و بهره‌وری را مؤثر می‌یابیم.

پیشنهادات

۱. تقویت باورهای معنوی و فرهنگ‌سازی مدیریت مصرف، فرهنگ‌سازی ارزشمندی کار و مطرود بودن بیکاری از طریق خانواده‌ها، همچنین برنامه‌ریزی صحیح آموزشی در این زمینه در نظام آموزش و پرورش به علاوه تقویت این امر از طریق رسانه به‌ویژه صداوسیما.
۲. حمایت مسئولین از کارآفرینان و کارهای تولیدی از طریق ارائه تسهیلات و تشویق مردم به سرمایه‌گذاری در کارهای تولیدی.
۳. توجه به استغنای داخلی در نیازمندی‌های اساسی کشور به‌ویژه مواد غذایی و دارویی
۴. فرهنگ‌سازی مصرف تولیدات داخلی به‌ویژه از طریق خانواده‌ها، آموزش و پرورش و رسانه‌ها.
۵. خلأهای قانونی که موجب سوءاستفاده مفسدان اقتصادی می‌شود شناسایی و قوانین مناسب تصویب گردد. قوه مجریه تمام اهتمام خود را در جهت اجرای قوانین مصوب برای پیشگیری از فساد اقتصادی مبذول دارد. همچنین مدیران و مسئولان متعهد و با ایمان منصوب نماید. به علاوه قوه قضاییه در شناسایی و محاکمه مفسدان اقتصادی بدون هیچ ملاحظه‌ای اقدام کند.

۱. امامی محمد (۱۳۹۲)، استفاده بهینه در آموزه‌های اسلامی و نقش آن در اقتصاد مقاومتی، میراث طاها، پیش‌شماره ۲.
۲. انصاری جعفر (۱۳۸۲)، مبانی اقتصاد از دیدگاه قرآن، معرفت، ش ۶۶.
۳. ایروانی جواد (۱۳۹۰)، اخلاق اقتصادی از دیدگاه قرآن و حدیث، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، چاپ دوم.
۴. ایروانی جواد و دیگران (۱۳۸۹)، اصلاح الگوی مصرف از نگاه اسلام، مشهد: دانشگاه رضوی.
۵. بروجردی طباطبایی حسین (۱۳۸۶)، جامع احادیث شیعه، تهران: فرهنگ سبز.
۶. ابن منظور ابوالفضل (۱۴۱۴ ق)، لسان العرب، بیروت، لبنان: دارالفکر، چاپ سوم.
۷. بیانات مقام معظم رهبری در اجتماع کارگران و کارخانه‌های تولیدی دارو پخش، ۹۱/۲/۱۰.
۸. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار اقشار مردم، ۱۳۸۰/۱۰/۱۹.
۹. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار جمعی از پژوهشگران و مسئولان شرکت‌های دانش‌بنیان، ۱۳۹۱/۵/۸.
۱۰. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت، ۹۱/۶/۲.
۱۱. جمعی از نویسندگان (بی‌تا)، دانشنامه امام سجاد علیه‌السلام، بی‌جا، پایگاه تخصصی عاشورا.
۱۲. حرانی ابن شعبه (۱۴۰۴ ق)، تحف العقول، ترجمه بهراد جعفری، قم، جامعه مدرسین، چاپ دوم.
۱۳. حر عاملی محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق)، وسائل الشیعه، قم، آل البیت.
۱۴. حسینی جلالی محمدرضا (۱۳۸۲)، جهاد امام سجاد(ع)، ترجمه موسی دانش، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۵. حکیمی محمد (۱۳۸۸)، امام رضا(ع)، زندگی و اقتصاد، مشهد: به نشر.
۱۶. حکیمی محمدرضا و دیگران (۱۳۸۰)، الحیاه، ترجمه احمد آرام، تهران: فرهنگ اسلامی.
۱۷. خانباشی محمد (۱۳۹۳)، رویکرد فرهنگی - اجتماعی به مفهوم اقتصاد مقاومتی، کار و جامعه، ش ۱۷۱.
۱۸. خلیلیان اشکذری محمد جمال (۱۳۹۰)، شاخص‌های توسعه اقتصادی، قم: موسسه امام خمینی.
۱۹. خلیلیان اشکذری محمد جمال (۱۳۸۱ ش)، فرهنگ اسلامی و توسعه اقتصادی، قم: امام خمینی.

۲۰. راغب اصفهانی محمد (۱۴۱۲ ق)، مفردات الفاظ قرآن، لبنان، سوریه، دارالعلم.
۲۱. صابری یزدی علیرضا (۱۳۷۵)، الحکم الزاهره، ترجمه محمدرضا انصاری، قم: تبلیغات اسلامی، چاپ دوم.
۲۲. صحیفه سجادیه (۱۳۸۶)، ترجمه حسین استاد ولی، قم: الهادی، چاپ سوم.
۲۳. صدوق محمد (۱۳۸۲)، خصال، ترجمه یعقوب جعفری، قم: نسیم کوثر.
۲۴. طباطبایی محمدحسین (۱۴۰۷ ق)، المیزان: ترجمه محمدباقر موسوی همدانی، قم: جامعه مدرسین.
۲۵. طوسی محمد بن حسن (۱۴۱۴ ق)، امالی، قم: دارالثقافه.
۲۶. قرائتی محسن (۱۳۸۶ ش)، معاد، تهران، درس‌هایی از قرآن، چاپ چهارم.
۲۷. کلینی محمد بن یعقوب (۱۳۶۲)، اصول کافی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم.
۲۸. مجلسی محمدباقر (۱۴۱۰ ق)، بحارالانوار، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۲۹. مجلسی محمدباقر (۱۴۰۴ ق)، مرآه العقول فی شرح اخبار آل الرسول، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۰. محبی فاطمه، زهره سمیعی (۱۳۸۰)، آسیب‌شناسی اجتماعی زنان (بحران ازدواج) کتاب زنان، ش ۱۳.
۳۱. محمدی ری‌شهری محمد (۱۳۸۲)، توسعه اقتصادی بر پایه قرآن و حدیث، ترجمه ابوالقاسم حسینی، قم: دارالحدیث.
۳۲. محنت‌فر یوسف (۱۳۸۷ ش)، فساد اقتصادی و چگونگی مبارزه با آن در فرایند توسعه اقتصادی، همایش اقتصاد اسلامی و توسعه ۱۸ و ۱۹، بی‌جا..
۳۳. معصومی نیا، غلامعلی (۱۳۹۰)، اخلاق معیشت، پژوهش‌نامه اخلاق، ش ۱۲.
۳۴. معصومی نیا غلامعلی (۱۳۸۶)، اخلاق اقتصادی (مبانی بینشی، آموزه‌ها و آثار)، اقتصاد اسلامی، ش ۲۶.
۳۵. معصومی نیا غلامعلی (۱۳۹۱)، محمدهادی سبحانیان، تأثیر ارزش‌های اخلاقی اسلام بر تخصیص اقتصادی، اقتصاد اسلامی، ش ۴۸.
۳۶. مهدوی عادل محمدحسین (۱۳۸۰)، نقش فرهنگ اسلامی در راه رسیدن به استقلال اقتصادی و استغنائی صنعتی، مجموعه مقالات فارسی دومین مجمع بررسی اقتصاد اسلامی (عدالت اجتماعی و توسعه)، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

۳۷. میرمعزی حسین (۱۳۹۱)، نظام اقتصادی اسلام و مبانی اهداف، اصول رهبری و اخلاق، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ دوم.

۳۸. نراقی احمد (۱۳۹۲)، معراج السعاده، قم، آیین دانش، چاپ سوم.

۳۹. نوری حسین (۱۴۰۸ ق)، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بیروت لبنان: آل البيت.

۴۰. هاشمی محمود (۱۳۷۲)، مشخصات اقتصاد اسلامی، مجموعه مقالات فارسی دومین مجمع بررسی‌های اقتصاد اسلامی (کلیات اقتصاد اسلامی)، زیر نظر محمد واعظ زاده خراسانی، مشهد: آستان قدس رضوی.